

A TISZATÁJ DIÁKMELLÉKLETE

2008. MÁRCIUS

127. SZÁM

VADAI ISTVÁN

A részeges gőte

ÖRKÉNY ISTVÁN: IN MEMORIAM DR. K. H. G. CÍMŰ EGYPERCESÉRŐL

Az *Egyperces novellák* megjelenésekor (1968-ban) új műfaj született a magyar irodalomban. Az író olyan novelláskötetet adott közre, melyben csupa rövid szöveg szerepel, annyira rövidek, hogy elolvasásukhoz egy-egy perc is elegendő. Örkény maga is sokszor értelmezte, magyarázta e novellák műfaji hovatartozását, sőt, egyenesen *Használati utasítást* írt melléjük. A rövid novellák hatalmas sikert arattak, és – ha ilyesminek egyáltalán van értelme – rövid úton bevonultak a magyar irodalom klasszikus alkotásai közé. Az olvasó ma már középiskolai kötelező olvasmányként találkozik velük, a kötet tehát nem szorul különösebb bemutatásra. Ám az már egyáltalán nem magától értetődő, hogy miért képviselnek e kötet darabjai új műfajt. Hiszen az anekdotának nagy hagyománya van a magyar prózában Mikszáth Kálmántól Esterházy Péterig. Örkény novellái gyakorta pontosan megfelelnek az anekdota, vagy a vicc műfaji szabályainak, s még az sem tekinthető újszerűnek, hogy egy-egy ilyen darab önálló műalkotásként szerepeljen. Ami miatt mégis újnak szoktuk nevezni a kötet darabjait, az az összetéveszthetetlenül fanyar látásmód.

Charlie Chaplin jól ismert, Hitlert parodizáló filmjében van egy jelenet, ahol a diktátor egy hatalmas strandlabdával játszik. Mókásan egyensúlyozza, ütögeti a kezével, fejével, tomporával. A képsor ellenállhatatlanul nevetésre ingerel, de aztán észrevesszük, hogy a labda oldalára a földgömb

ÖRKÉNY ISTVÁN
(1912–1979)

*„Tudott ám lángolni
nagyon, ilyenkor kigyúlt
a szeme, gyönyörű lett
a fiú, szigorú arcélű fejét
felemelte, a szeme
szikrákat vetett, olyan volt
a harcos szeretet
szenvedélyétől, mintha
most mindjárt a máglyára akarna fellépni
azokért az eszmékért
vagy emberekért,
akiket szeret...”*

van felfestve, a kontinensek és óceánok alkotják a mintázatát. És emiatt váratlanul torkunkra szorul a nevetés. A jelenet egyszerre komikus és hátborzongató. Nem is lehetne jobban megfogalmazni a *groteszk* esztétikai minőséget. Groteszk az, ami egyszerre vált ki nevetést és félelmet. Az elnevezés olasz eredetű, a *grotta* szó *barlang*-ot jelent, és arra utal, hogy a barlangok mélyén talált római kori fal-festmények, szobrocskák olyan torz ember- és állatalakokat formáztak, melyek egyszerre voltak komikusak és rútak.

Örkény István a groteszk látásmód nagymestere. Ez a stílusjegy már pályájának legelejétől kezdve jelen van írásaiban. Első elbeszélése, a *Tengertánc*, mely 1937-ben a Szép Szóban jelent meg, éppen ezzel a szemlélettel közelít a valósághoz. Legismertebb műve, a *Tóték* – vagy ennek filmes adaptációja, az *Isten hozta, őrnagy úr!* – szintén a mulatságos és ijesztő együttes jelenlétével jellemezhető. Az *Egyperces novellák* majd minden darabja groteszk szemléletű. E szövegek újszerűsége éppen abban rejlik, hogy az anekdotikus rövidséget párosítja a groteszk ábrázolásmóddal. A rövid terjedelem miatt ezek az írások igen tömörek, a groteszk hangnem így koncentráltabban, élesebben, erőteljesebben érvényesül bennük.

Fontosnak gondoltuk ezekkel a sorokkal kezdeni szövegértelmezésünket, noha az elemzésre kiválasztott egyperces, az *In memoriam dr. K. H. G.* nem groteszk alkotás. Inkább tragikus. Első olvasásra talán anekdotának tűnhet, noha nem találunk benne komikus elemet. Talán amiatt van ez így, mert a körülötte sorakozó novellák látásmódja kisugárzik, általánosságban is érvényesül a szemléletmódjuk. Az *Egyperces novellák* kötete hat nagyobb fejezetre tagolódik (*Állapotok, Arcképek, Korképek, Visszajáról, Változatok, Példázatok*), mindegyik 13–14 novellából áll. Az *In memoriam dr. K. H. G.* az első fejezet záródarabja. Mire ennek az olvasásához lát az olvasó, már ízelítőt kapott Örkény novelláinak hangvételéséből. Találkozott a kötet egyik alaptémájával, a halállal (*Nincs semmi újság, A színész halála, Üvegahal, Klimax*). Nem éri hát váratlanul a novella befejezése, „hozzászokott” a tragikumhoz. Megszokta, hogy az egyperces műfaj éppen kurta terjedelme folytán beszél különös intenzitással és súllyal az élet rövidségéről, jelentéktelenségéről. Az *In memoriam dr. K. H. G.* mégis kilóg a sorból. Mielőtt rátérnénk a részletesebb értelmezésre, szerepeljen itt a teljes szöveg:

In memoriam dr. K. H. G.

- *Hölderlin ist ihnen unbekannt?* – kérdezte dr. K. H. G., miközben a lódögnek a gödröt ásta.
- Ki volt az? – kérdezte a német őr.
- Aki a *Hyperion*-t írta – magyarázta dr. K. H. G. Nagyon szeretett magyarázni. – A német romantika legnagyobb alakja. És például Heine?
- Kik ezek? – kérdezte az őr.
- Költők – mondta dr. K. H. G. – Schiller nevét sem ismeri?

- De ismerem – mondta a német ór.
- És Rilket?
- Őt is – mondta a német ór, és paprikavörös lett, és lelőtte dr. K. H. G.-t.

Nagyon felületesen a következő módon mondhatnánk újra a novellában ábrázolt eseménysort: Dr. K. H. G. egy munkatáborban kényszermunkát végez, s eközben beszélgetést kezdeményez fogvatartójával. A német ór azonban műveletlen, s amikor kínosan érinti, hogy ez a másik számára nyilvánvalóvá vált, lelövi őt. Ez a történetvázlat azonban számos fontos apróságot elsikkaszt a szöveg jelentéséből. Kezdjük mégis úgy az értelmezést, mintha csak ennyit szűrtünk volna le a novellából. Közelítsük meg úgy a novellát, mintha valóban csak ennyit mondana el. Ekkor a szöveg pusztán a két szereplő tanultságáról szól, arról, hogy a fogoly dr. K. H. G. művelt ember, a német ór pedig egyáltalán nem az. Ez a durván leegyszerűsített szituáció is érdekes módon jellemzi a két embert. Egyfelől elgondolkodhatunk azon, hogy mire ment az élete során dr. K. H. G. megszerzett műveltségével, ha végül is a lódögnek ásott gödör mélyén végzi. A novella tehát arról beszél, hogy a tudás nem boldogít, dr. K. H. G. naiv szobatudós, akinek a tudása csak arra elegendő, hogy végzetesen felbosszantsa fogvatartóját. (Esetleg töprenghetünk azon, hogy szándékosan, vagy csak bután cselekszik.) Másfelől a német ór cselekedete is jól megérthető, hiszen a *paprikavörös* jelző mutatja, hogy megcsúszva, megalázva érzi magát, és másként nem tudja leplezni műveletlenségét, csak brutalitásával.

Hasonló ellentétet boncolgat Blaise Pascal is, amikor a *Gondolatok* 298. gnómájában így fogalmaz: „Az igazság azt követeli, hogy az igazságot kövessük, a szükség meg azt, hogy a legerősebbet. A jog erő nélkül tehetetlen; az erő igazságosság nélkül zsarnoki. Az erőtlenség jogrenddel szembeállnak, mert mindig akadnak gonoszak; a jogtalan erőszakot váddal illetik. Össze kell tehát kapcsolni az igazságosságot az erővel, ezért vagy az igazságot kell erőssé, vagy az erőt igazságossá tennünk. Az igazságosság vitatható, az erő azonban nagyon jól felismerhető és vitathatatlan. Így aztán nem volt rá mód erőt adni az igazságosnak, mert az erő szembeállt vele, kijelentvén, hogy ő az igazságos. Mivel nem tudták elérni, hogy ami igazságos, egyúttal erős is legyen, úgy intézték az emberek, hogy az legyen igazságos, ami erős.”

Örkény novellájában az ellentét persze nem az *igazságosság* és *erő* között feszül, hanem az *értelem* és *erő* között. De az ellentmondás hasonlóképpen feloldhatatlan, illetve csak úgy oldható fel, hogy az *erő* brutalitása győzedelmeskedik. A szelíd értelem hiába igyekszik alkalmazkodni, hiába kezdeményez barátságos beszélgetést, a nyers erő mindezt kioktatásnak, sértésnek, megalázásnak tekinti, és saját természetének megfelelő, kegyetlen válasszal szolgál.

Ha csak ennyit olvasnánk ki a szövegből, akkor sem lógna ki a novella az *Egyperces novellák* szövegei közül. Számos írás ugyanis valóban annyira rövid, any-

nyira egyszerű, hogy nem is tör összetett jelentésre. Ám jelen esetben a helyzet más. Óvatosságra inthet bennünket maga Örkény is, az 1999-es kiadás végén olvasható írásában a következőket mondja: [A novellák] „nem azért rövidek, mert kevés a mondanivalójuk, hanem mert *kevés szóval* szeretnének *sokat* mondani. Adná az Úr.” Majd ugyanitt később: „ezek az írásművek voltaképpen matematikai egyenletek. Az egyik oldalon a közlés minimuma áll, az író részéről, a másikon a képzelet maximuma, az olvasó részéről.”

A *képzelet maximuma* véleményünk szerint igen tágas fogalom, és nem is hisszük, hogy erre hivatkozva akármit beleképzelhetünk a szövegbe. Nem arra szólít fel itt az író, hogy átértelmezzük a szöveget, csak arra, hogy a *közlés minimumát* ne becsüljük alá. Ezek a novellák – Örkény szavaival – „a közlést jelzéssé sűrítik”. Elemzendő szövegünkknél tehát az a dolgunk, hogy feltárjuk ezeket a *jelzéseket*.

Kezdjük először is a dr. K. H. G. névvel. Tudjuk – és a későbbiekben lesz is szó róla –, hogy konkrét, valóban egykor élő embert takar. Ám ha nem tudnánk, akkor is nagyon beszédes. Eleve az sokat elárul a szituációról, hogy a fogolynak nem szerepel a szövegben a teljes neve, csak a monogramja. Ahogyan a börtönben a raboknak csak sorszámuk van, ahogyan a bűnügyi tudósításokban csak betűkkel jelölik az embereket, úgy itt is csak névre utaló jelet olvashatunk. A monogram eljelentékteleníti. Ezzel érdekes módon áll szemben a doktori fokozat megjelölése. Azt ugyan nem tudjuk meg, hogy hogyan hívják az embert, de azt igen, hogy doktor. Címe, rangja van, noha neve nincs. (Ha valahol van komikum a szövegben, akkor itt.) Dr. K. H. G. valóban művelt ember, szavai alapján bölcsészdoktor lehet. Olvasott, és nagyon szeret magyarázni, így vélhetően tanár. Nevének kezdőbetűi ha nem is azonosítják, de egyedivé teszik, olyan embert gondolunk monogramja mögé, aki megérdemli, hogy megkülönböztessük a többiektől. (Ezért is nem jelölhetné a szövegben a személytelenségre utaló X. Y., vagy N. N.)

A német örnek még monogramja sincs, és ez jól jelzi, hogy nem egyedi figura. Olyan jellemvonásai vannak, ami általánosan jellemző a német örökre. A szöveg tehát azt is mondja, hogy minden német ör ostoba. Névtelensége miatt olyan embert gondolunk alakjába, aki nem érdemli meg, hogy megkülönböztessük a hozzá hasonlóktól.

De még nem végeztünk a dr. K. H. G. monogrammal. Miért három betűből áll? Szokásosabb lenne, ha egy vezetéknevre és egy keresztnévre utaló betűből állna. Három neve több okból lehet az embernek. A régi korokban általános volt, hogy a származási helyet is belefoglalták a névbe, pl. Szenci Molnár Albert, Körösi Csoma Sándor vagy Pápai Páriz Ferenc neve ilyen. Az is elképzelhető, hogy valakinek két keresztnéve van, pl. Kovács András Ferencnek. Jelen esetben azonban más a valószínű. A szituációból világos, hogy dr. K. H. G. német fogságban, koncentrációs táborban, vagy munkaszolgálaton van. Emiatt valószínűleg zsidó származású. A 20. század névadási szokásait figyelve általános jelenségnek tekint-

hető, hogy a zsidó családok magyarosították vezetéknevüket, ám az eredeti, származásukra utaló vezetéknevet teljesen mégsem hagyták el, hanem egyetlen betűvel jelölték. Dr. K. H. G. monogramjában a K. eredetileg például lehetett – mondjuk – Kohn. Így a hárombetűs monogram – túl azon, hogy valódi személyt jelöl – a főhős származására utal.

Felesleges tovább úgy tennünk, mintha titok lenne: dr. K. H. G. nem más, mint K. Havas Géza (1905. november 13. Nagykanizsa – 1945. április 25. Günskirchen), kritikus, közgazdász, szerkesztő. Klasszika-filológusnak készült, de tanulmányait nem fejezhette be, banktisztviselő, könyvügynök, szerkesztő lett. Több kötetet fordított és jelentős irodalmi tanulmányokat tett közzé. A Népszava, a Szép Szó, a Századunk főmunkatársa volt, szerkesztette a Fórum című lapot. 1942-től több alkalommal munkaszolgálatos, 1945-ben szívrohamban halt meg.

1937 és 1944 között megjelent publicisztikai írásait *Talpra, halottak!* címmel Kenedi János adta ki kötetben (Gondolat, Nyilvánosság Klub, Századvég, Bp. 1990.) Ebben K. Havas Géza írásai után Füst Milán emlékezése is olvasható, ebből idézzük fel K. H. G. alakját: „Tudott ám lángolni nagyon, ilyenkor kigyúlt a szeme, gyönyörű lett a fiú, szigorú arcélű fejét felemelte, a szeme szikrákat vetett, olyan volt a harcos szeretet szenvedélyétől, mintha most mindjárt a máglyára akarna fellépni azokért az eszmékért vagy emberekért, akiket szeret. [...] Ha igazságszeretetére rá lehetett volna bízni e társadalom minden dolgát, tisztább világ lett volna körülöttünk. [...] nagyszerűen tudott latinul, angolul, mindenekelőtt nagyszerűen tudott, például ezernyi verset könyv nélkül. Soha még embert nem láttam, aki a költészet annyi csodáját hordozta volna magában, s mindig készen arra, hogy gyönyörködtessen vele. De a lírai költészethez remekül értett is, ami nagy szó – nekem legalábbis, mert én keveset láttam ilyen hosszú életem folyamán, ilyen igazi szakértőjét e dolognak. S ő az volt. S ha mindezeket egybevetem, nem természetes-e, ha ennyire siratom, s ha önöket is arra kérem, hogy szemüket lehunyva tiszteljék meg emlékezetükkel harcos szellemét... hogy képzeljék maguk elé szikár, sovány alakját, szegényes ruhában, amint zordonul rója Budapest utcáit, haragos szemekkel és egyre dohogva, ment mindig elégedetlenül... Mert a mindenkori tisztesség mindenkori haragja lobog a szívében.”

A *Talpra, halottak!* írásait olvasva kiderül, hogy K. Havas Géza szociáldemokrata nézeteket valló, később liberális gondolkodással jellemezhető, határozott politikai állásfoglalású újságíró volt. Folyamatosan harcolt a jobboldali politikával, Szálasiék nézeteivel. Tanulmányt írt többek között a zsidókérdésről *Asszimiláció és disszimiláció* címmel, saját közösségével is perlekedve pedig ezzel a címmel: *Nem tudok asszimilálódni!* Kár, hogy a publicisztikai írások mellett nem kaphattak helyet azok a kritikái, ismertetései, esszéi, ahol az irodalomról ír, rajongva Móriczért, vitázva Németh Lászlóval, értékelve Weöres Sándort. Akik ismerték, nem győzik hangsúlyozni alapos tájékozottságát és finom irodalmi ízlését.

Mennyiben módosítja az *In memoriam dr. K. H. G.* értelmezését az imént felrajzolt portré? Nyilván igaza van annak is, aki elhatárolódik az életrajzi tényektől, és úgy közelít a műhöz, hogy csak a szövegre óhajt támaszkodni az értelmezés során. De talán ennek az értelmezőnek is üzenhet annyit ez az életrajz, hogy dr. K. H. G. nem naiv szobatudós, aki német fogságban sem lát túl szobája könyvespolcán, hogy érdemes dr. K. H. G. alakja mögé nagy tudású értelmiségit képzelnie, aki minden kifinomult műveltsége ellenére válik a német ör áldozatává.

A novella címe, az *In memoriam...* emlékező és tisztelgő gesztusa azonban arra figyelmeztet bennünket, hogy itt valakinek az emlékére íródik meg a történet. A cím természetesen mindig szerves része a szövegnek, az egyperces novellák esetében pedig különösen az, erre maga Örkény is figyelmeztet a *Használati utasításban*: „Fontos, hogy a címekre figyeljünk. A szerző rövidegre törekedett, nem adhatott hát semmitmondó fölíratokat. Mielőtt villamosra szállnánk, megnézzük, milyen jelzésű a kocsí. E novelláknak éppoly fontos tartozékuk a cím.” A csak a szövegre támaszkodó értelmező gondolhatja úgy, hogy a monogrammal jelölt főszereplő a II. világháború során legyilkolt zsidóság képviselője, dr. K. H. G. utolsó pillanatainak bemutatásával a szerző valamennyiüknek emléket állít. Ha azonban ismerjük K. Havas Géza életpályáját, ha tudjuk, hogy Örkény személyesen ismerte őt (hiszen mindketten a Szép Szó köréhez tartoztak, mindketten zsidó származásúak, mindketten megjárták a munkaszolgálatos táborokat), akkor a novella jóval több, mint általános emlékezés a holokausztról. Az életrajzok ismeretében az *In memoriam...* kezdetű cím konkrét gesztus, az író saját sorstársának állít vele emléket.

De térjünk rá a novella szövegének taglalására. Az elbeszélés természetesen fikatív történetet mond el, hiszen tudjuk, hogy K. Havas Gézát nem egy német ör lőtte le, hanem szívrohamban halt meg. A dr. K. H. G. és a német ör közötti beszélgetés is csak elképzelt dialógus lehet. Éppen ezért rögtön a szöveg nyitómondatánál csapdába esünk. *Hölderlin ist ihnen unbekannt?* – kérdezi a főszereplő. K. Havas Géza és Örkény István is jól tudott németül. Ez a mondat azonban hibás szórendű. Ha dr. K. H. G. azt szeretné kérdezni, hogy „Ismeri ön Hölderlint?”, akkor ezt ugyanezekkel a szavakkal élve *Ist Hölderlin ihnen unbekannt?* alakban kellene tennie. Furcsa az *unbekannt* ('ismeretlen') szó használata is. Egyszerűbb, és természetesebb lenne a *Kennen Sie Hölderlin?* eldöntendő kérdés. Így, ahogyan a novellában szerepel, legfeljebb indulatos, meghökkenést kifejező kérdés-ként fordíthatnánk: „Ön tényleg nem ismeri Hölderlint?” Az egyperces novellák azonban soha nem kezdődnek a dolgok közepébe vágva, *in medias res*. Itt sem valószínű, hogy egy már korábban kezdődött beszélgetés közepébe csöppentünk, tehát a nyitómondat sem utalhat szórendjével már elhangzott mondatokra. Miért zökken hát akkor a nyitómondat szórendje? Ahelyett, hogy Örkény német nyelvi sutaságára gondolnék, inkább arra gyanakszom, hogy dr. K. H. G. finom jellemzéséről van szó.

A dialógus nyilván végig német nyelven, a német őr anyanyelvén zajlik. Ezt azonban csak az első mondat érzékelteti. A szituációban tehát dr. K. H. G. alkalmazkodik, igyekszik asszimilálódni, de tökéletesen nyilván nem tud, mert nem német anyanyelvű. A két szereplő között tehát nem csak műveltségbeli különbség, hanem nyelvi különbség is van. Ez a különbség azonban fordított, itt a német őr a tökéletesen németül beszélő, és dr. K. H. G. az, aki töri a németet. Igyekszik áthidalni a nyelvi különbséget, de nyilván nem tökéletes sikerrel. (Ha nagyon erősen sarkítok, el tudom képzelni, mi járhatott a német őr fejében a lövés előtt: Ez a fickó akar engem kioktatni, hiszen még németül sem tud rendesen.) Talán épp ezt ábrázolja a hibás szórend.

A párbeszéd a továbbiakban gyorsan pereg, az író ezt szinte szegényes szókészlettel ábrázolja, csak a *kérdezte, magyarázta, mondta* igék fordulnak elő a szövegben (háromszor, kétszer és háromszor). A beszélgetés szavain kívül csak azt tudjuk meg, hogy dr. K. H. G. *gödröt ás*, a német őr pedig *paprikavörös lett, és lelőtte dr. K. H. G.-t*. A szókészlet sivársága tárgyilagosságot sugall, mintha az író szándékosan nem akarná jellemezni a helyzetet, hadd jellemezze a szituációt maga az elhangzott párbeszéd. A jelzők teljes hiánya csak kiemeli a szöveg utolsó sorában előbukkanó *paprikavörös* melléknevet, mely egyetlen szóban tökéletesen megjeleníti a német őr lelkiállapotát.

A dialógus során elhangzik négy költő *Hölderlin, Heine, Schiller* és *Rilke* neve. Nagyon szomorúnak találom, hogy a mai diákolvasók jelentős részének e nevek ugyanúgy nem jelentenek semmit, mint a német őr számára. Nem tisztem a magyar középiskolai oktatás bírálata, csak rögzítem azt a tényt, hogy Hölderlintől, Heinétől és Schillertől *semmit* nem kell elolvasnia egy magyar gimnazistának, és Rilkétől is csak egy-két vers szerepel a szöveggyűjteményekben. Így a magyar olvasók egy része kénytelen arra az általános (és majdnem üres) állításra redukálni az Örkény-novella dialógusát, hogy dr. K. H. G. művelt, a német őr pedig nem. (Remélhetően azért nem mindig érvényes a közmondás: *Más szemében a szálkát, a sajátjában a gerendát sem*.) Pedig nyilván nem véletlen, hogy éppen ezek a költők szerepelnek a műben, és az sem, hogy elhangzik egy műcím is, Hölderlin *Hyperionja*.

A német olvasó ember számára a felsorolt költők nagyon ismertek. Olyanok, mintha tőlünk azt kérdeznék, ismerjük-e Csokonait, Petőfit, Vörösmartyt vagy Kosztolányit. Dr. K. H. G. úgy próbál beszélgetést kezdeményezni, hogy a német irodalom jól ismert szereplőit emlegeti. Feltételezi, hogy a német őr teljesen nem lehet analfabéta. Sorstragédiája, hogy téved. A butaság felülmúlhatatlan.

De miért emlegeti a főszereplő éppen a *Hyperion*-t? Hölderlin személye annyira fontos Örkénynek, hogy hajlok arra a feltevésre, emiatt tér el a szabályos kérdő szórendtől. A szóban forgó levélregény címe magyar fordításban *Hüperión, vagy a görögországi remete*. A főhős egy görög ifjú, a neve 'fennenjáró'-t jelent, a napistennek, a fénynek feleltethető meg. Arról számol be leveleiben Bellarmin

nevű barátjának, hogy miként alakult a sorsa. Előbb egy Adamasz nevű ifjúval, majd egy másikkal, Alabandával ismerkedik össze, s közösen rajonganak a természet szépségeiért, a görög múltért, a szabadságért. Később rátalál kedvesére, Diotímára, és a levelek kettőjük őszinte szerelméről vallanak. Hüperión azonban rövidesen részt vesz a görög szabadságharcban, s mire visszatér, kedvese, Diótíma elsorvad bánatában, barátja is a halált választja. A műben nem az imént elmondott sovány cselekményszál az igazán érdekes, hanem az a lírai hang, amit Hüperión használ. Rajong, árad, szenvedélyes, szélesen áradó, magával ragadó, a szentimentális regények stílusához áll közel (pl. Rousseau: *Új Heloïse*, Goethe: *Az ifjú Werther szerelme és halála*, Kármán József: *Fanni hagyományai*). A főhős négy dologért lelkesedik mindenek felett: az antik eszményekért, a természet szépségéért, a szerelemért és a szabadságért.

Mindez nem lenne különösen érdekes számunkra, hiszen mindez nagyjából elmondható bármelyik romantikus, vagy szentimentális műre (nálunk például az antik-imádatot most félretéve mondjuk Petőfire), a *Hüperión* azonban váratlan módon összeköthető elemzett novellánkkal. A 150 oldal terjedelmű regény 145. oldala tájékán, vagyis a legvégén Hüperión arról számol be levelében Bellarminnak, hogy hazáját elhagyva német földre jutott. A következő jellemzést olvashatjuk itt a németekről (Szabó Ede fordításában, néhány helyen hosszabb kihagyással):

„Eleitől fogva barbárok, akiket a szorgalom, a tudomány s még a vallás is csak barbárabbá tett, teljességgel képtelenek minden isteni érzésre, csontjuk velejéig romlottak, a szent gráciák boldogságára érdemetlenek, túlcsigázottságukban és szegényességükben bántóak minden kiművelt lélek számára, tompák és harmóniátlanok, mint egy félrehajtott edény cserepei – ezek voltak, Bellarminom, az én vigasztalóim!

Kemény szó, és én mégis kimondom, mert így igaz: nem tudok elképzelni népet, amely a németeknél ziláltabb lenne. Láthatsz itt kézműveseket, de embert egyet sem, gondolkodókat, de embert egyet sem, papokat, de embert egyet sem, urakat és szolgákat, ifjakat és tekintélyes férfiakat, de embert egyet sem – s nem olyan-é ez, mint egy csatatér, ahol kezek és karok, különböző testrészek hevernek szétdaraboltan egymáson, míg a kiomlott éltető vér a homokban folyik el? [...] A németek minden erénye [...] csillogó rossz csupán és semmi több, mert kényszeredett, gyáva szorongás, sivár szívvel végzett rabszolgamunka eredménye, s ez vigasztalanul hagy minden tiszta lelket, aki szívesen táplálkozik a szépből, aki elkényeztetve a nemesebb természetek szent összhangjától, nem bírja elviselni a hamis hangot, amely oly kiáltó ezeknek az embereknek a holt rendjében.

Mondom néked: nincs semmi szent, amit ez a nép meg ne szentségtelenített, szegényes segédeszközzé ne süllyesztett volna, s ami még a vadak közt is többnyire istenien tisztán marad, ezek a számító barbárok azt is mesterséggé üzik, és képtelenek másra; mert ahol egyszer az emberi lényt lealacsonyítják, ott már

csak saját célját szolgálja, saját hasznát keresi, nem lelkesül többé – isten őrizz! – még akkor sem, ha ünnepel, ha szeret, ha imádkozik. S még ha a tavasz nyájas ünnepe, a világ megbékélésének ideje felold is minden gondot, s a bűnös szívbe büntelenséget varázsol, ha a nap meleg sugárzásának mámorában a rabszolga is felvidul s felejtí láncaít, ha az istenien könnyű levegőtől ellágyultan az embergyűlölők is szelíddé válnak, mint a gyermekek, ha bábájából a pillangó kiszárnyal, és rajzanak a méhek – a német akkor is a kaptafájánál marad, és nem sokat törődik az időjárással. [...]

Szívettépő az is, ha költőitekre, művészeitekre nézünk, s mindazokra, akik még tisztelik a géníuszt, szeretik és gondozzák a szépet. A jámborak – úgy élnek a világban, mint saját házukban idegenek, olyanok, mint a türelmes Odüsszeusz, amikor koldusgúnyában ült az ajtóban, míg a szégyentelen kérők odabent a teremben lármáztak, s azt kérdezték: mi szél hozta ide ezt a világcsavargót?

A múzsák ifjai a német nép közt tele vannak szeretettel, szellemmel és reménnyel, amikor felnőnek; nézd meg őket hét év múlva, s árnyékként lézengenek, csendesén és kihűlten, olyanok, akár a föld, melyet sóval vetett be az ellenség, hogy fű se nőjön soha rajta – s ha szólnak, jaj annak, aki érti őket, aki viharzó, titáni erejükben és proteuszi művészetükben sem láthat mást, csak kétségbeesett harcot, amelyet megzavart szép szellemük vív a barbárokkal, akikkel dolguk van.

A földön minden tökéletlen – ez a németek régi nótája. Valaki egyszer mégis megmondhatná már ezeknek az ágrólszakadtaknak, hogy csak náluk oly tökéletlen minden, mert minden tisztát beszennyeznek, minden szentet bemocskolnak otromba kezűkkel, s azért nem érik be náluk semmi, mert nem becsülik az éres gyökerét, az isteni Természetet. Náluk az élet voltaképp üres és gondterhelt, csupa hideg, hangtalan viszály, mivel lenézik a géníuszt, amely az emberi cselekvésnek erőt és nemességet ad, a szenvedésben derűt nyújt, szeretetet és testvériséget visz a városokba és otthonokba. [...]

Ó, Bellarmin, ahol a nép a szépet szereti, ahol tiszteli művészeiben a géníuszt, ott egy mindenható lélek éltető árama lebeg, ott kitárul a szemérmes elme, fölenged az egyéni bánat, ott minden szív jámbor és nagylelkű, és hősoket szül a lelkesedés. Az ilyen nép közt otthonra lelhet minden ember, s az idegen is szívesén időzik. Ahol azonban így megbántják az isteni Természetet és művészeit – ó, ott az élet legszebb kedve odavan, és minden más csillag kívánatosabb a földnél. Ott egyre sivárabbak, kietlenebbek az emberek, akik pedig mind szépnek születtek, növekszik a szolgaság s vele az eldurvulás, a gondokkal együtt nő a részegség, a bőséggel az éhség és a kenyérgond – minden év áldása átokká válik, és minden isten elmenekül.”

Azért idéztük ilyen hosszan Hölderlin regényét, mert néhány rövidke mondat megtévesztő lehetne. Azt a látszatot keltené, mintha Hölderlin szólna pár rossz szót a németekről. Nem. Terjedelmes kirohanást intéz ellenük, többször is barbároknak nevezve őket. Vajon ez járhatott dr. K. H. G. fejében, amikor a beszélge-

tést kezdeményezte? Eszébe juthatott, hogy Hölderlin nem csak a német romantika egyik nagy alakja, hanem éppen megemlített műve a németiséget ostorozza? Vagy lépünk inkább hátrébb: Örkény fejében megfordult-e, hogy olyan művet említsen meg, mely egyfelől a német kultúra klasszikus példája, másfelől azonban éppen a németiség bírálata is tartalmazza? Hajlok rá, hogy ha dr. K. H. G. nem is, Örkény mégiscsak gondolt erre.

– És például Heine? – kérdezi másodjára dr. K. H. G. Ha eddig gyanútlanul olvastunk, épp ideje, hogy gyanakodni kezdjünk. Heinrich Heine ugyanis a düsseldorf-i gettóban született, zsidó kereskedőcsalád gyermeke. Titokban ugyan ki-keresztelkedett, ám élete végéig elkísérte a kitaszítottság (Nichtdazugehörigkeit) érzése. A *Dalok könyve* a legnépszerűbb német verseskötet. Az élőbeszédhez közelítő nyelv jelenik meg verseiben, ő a németek Petőfije. Híres költeménye a *Loreley* állandó darabja a német iskoláskönyveknek, még a náci szöveggyűjteményekben is szerepel, igaz név nélkül, népdalként, merthogy Heine műveit ekkor zsidó származása miatt máglyára vetették. A német örnek már *csak ezért* is ismernie kellene a nevet. De nem ismeri, sőt még nem is gyanakszik. Csak dr. K. H. G. magyarázata ébreszti rá, hogy már másodjára adja tanújelét elemi műveletlenségének.

A harmadik név Schilleré. Ha Hölderlin eszméihez akarjuk kötni, akkor azonnal eszünkbe juthat az *Örömóda*, mely az emberi szeretet (és az Európai Unió) himnusza. De még világosabb párhuzamokat mutat fel a *Görögország istenei*. Ebben a versben szinte ugyanaz az antikvitás iránti rajongás fedezhető fel, mint Hölderlin *Hüperiónjában*. Az örökre letűnt szépség iránti nosztalgikus vágyakozás költeménye ez. Csak a befejező két strófáját idézzük (Gulyás Pál fordítása):

*Holnap reggel ismét szülni bátor,
tulajdon sírját megássa ma,
s örök-egy orsón forog magától
föl-le szálló holdak fonala.
Visszatértek költők honába
az égenlakók... Mit tegyenek
e járszalaguk-kinőtt világba,
mely saját súlyán lebeg?*

*Visszatértek ők hát s minden szépet,
visszavittek, minden magasat,
minden ép színt, minden égő képet,
s itt maradtak a kihűlt szavak.
Szállnak az idő fölött a napban,
győztesen a Pindus-bérc körül:
mi a dalban él fent halhatatlan,
lent a létben elmerül.*

Rögtön idekívánczok a negyedik költő, Rilke antikvitás iránti rajongása is. Az *Archaikus Apolló torzó* a múlhatatlan szépségnek állít költői emlékművet. Rilke szépség iránti rajongása (*Duinói elégiák*) szintén alkalmas párhuzamok teremtésére. Rilke versei mellett prózai műveket is írt. Természet iránti hódolatának lehet bizonyítéka *Worpswede* című írása. A *Rilke Kristóf kornétás szerelme és halála* pedig, mely egyik 17. századi ősének a szentgotthárdi, a török elleni csatában való részvételét beszéli el, egyenesen a *Hüperión* görög szabadságharcos jeleneivel vethető össze. De a négy költő közös ideáljai nyilván nem sokat jelentenek a német örnek, és ez már a legelső névnel világossá is vált dr. K. H. G. számára. Éppen ezért nem is táplálhat hiú reményeket, nem gondolhatja, hogy ilyen finom árnyalatokról beszélgethet. Heine neve azért tolatkodhat a második helyre, mert elemibb, alapvetőbb kérdés. Schiller neve is alkalmas arra, hogy éppen a német ör populáris műveltségét célozza meg vele. A *Haramiák* olyan népszerű Schiller-dráma, hogy dr. K. H. G. joggal tételezheti fel a név ismeretét.

Ám a német ör itt egy furcsa szóvicc csapdájába keveredik. Azonnal rávágja a kérdésre, hogy Schillert ismeri. Talán mindenképpen igennel válaszolna, akkor is, ha Goethe, Büchner vagy Klopstock neve következne. De egy olyan szó következik a szövegben, amit tényleg ismer. Ez a szó a *siller*. A *siller* ugyanis egy borfajta – német eredetű – neve, mely a rozé boroknál sötétebb piros színű, de nem éri el a vörösborok színének mélységét. Íze viszont inkább a fehérborokéhoz hasonlít. Hívják magyarul *kastélyos bornak* is. Ezt a *sillert* akkor is ismerheti a német ör, ha járatlan a német irodalomban. Ugyanerre a *Schiller – siller* szójátékra épül Móricz Zsigmond mindnyájunk által ismert regényének, a *Légy jó mindhalálig!*-nak a következő részlete:

Volt Orczynak egy játéka, az neki nagyon tetszett. Szoborgyár viaszból, szobrokat lehetett csinálni.

Orczy felolvasztotta a viaszt a konyhában s behozta és csinált egyet.

– Ez Goethe.

– Góte? – és a kis Nyilas nevetett.

– Igen.

– Az minek vóna az?

– Az a német.

– Az nem német, az magyar, nem is tud németül egy szót se.

– Ki? Góte?

– Igen, – s hamisan nevetett hozzá.

– Te, – mondta csodálkozva Orczy, – az a legnagyobb német költő.

– Költő... hisz az a mi sírásónk... a vén Góte minálunk otthon sírásó, – és hangosan nevetett a viccén s eszébe jutott az öreg részeges Góte, a sírásó.

Csak sokára tudta megmagyarázni, de akkor Orczy is nagyon nevetett.

– Most pedig csinállok Schillert.

– Schillert? sillerbort csinálsz?

Nagyon nevettek.

– Nahát ha sillert csinálsz, azt meg is issza Góte.

A regényben Nyilas Misi ugyanúgy nem ismeri Schillert, de ismeri a *sillert*, mint a német őr. De itt egy mozzanattal több is van. Nyilas Misi Goethét sem ismeri. Helyette egy Góte nevű részeges sírásót emleget. (Éppen sírásót.) Furcsa, hogy Nyilas Misi, és nyilván Móricz nem látszik ismerni a *góte* nevű kételtű állatot. Pedig már 1792-ben előfordul Baróti Szabó Dávid szótárában (*Kisded szótár, mely a ritkább magyar szókat az abc rendi szerént emlékeztető versekben előadja*), *góte* – *gyékszabású állat*. Alfajai a közönséges *góte* (*triturus vulgaris*), a tarajos, alpesi, dunai, pöttyös és tűzhasú *góte*. A német költőóriás nevét azonban csak magyarul lehet összekeverni a gyékszabású állatével, mert a *gótét* más európai nyelveken *triturusnak*, vagy *szalamandrának* hívják.

De térjünk vissza az Örkény-novella világába. A német őr a negyedik név halatán döbben rá arra, hogy félreértette a *Schiller* szót. A negyedik néven már nem is gondolkozik. Azonnal paprikavörös lesz, és lő. Lehet, hogy túlságosan szabadon asszociálok, amikor a novella zárómondatának szintaxisát vizsgálva is irodalmi párhuzam jut az eszembe. Figyeljük meg, hogy az *és* kötőszót kétszeresen használja Örkény:

– *Őt is – mondta a német őr, és paprikavörös lett, és lelőtte dr. K. H. G.-t.*

Mivel a magyar nyelvben az *és* szócskát csak a felsorolások utolsó eleme előtt szoktuk kitenni, óhatatlanul arra számítunk, hogy az *és*-t követő rész már a legutolsó lesz. Amikor ehelyett újabb *és* következik, az automatikusan megtöri a ritmust, lelassítja a felsorolást, szaggatottá teszi. Csak meg-megállva tudjuk felolvasni, vagy elolvasni. Éppen ezzel a hatáselemmel működik Vörösmarty Mihály *Előszó* című versének híres sora is:

Most tél van, és csend, és hó, és halál.